

КЫРГЫЗ - БАШКУРТ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ

АКЫНБЕКОВА АЙМАН

ВӘЛИЕВА Г.Д.

ДЖУМАЕВА Ж.Т.

КЫРГЫЗ- БАШКУРТ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ

АКЫНБЕКОВА АЙМАН

ВӘЛИЕВА Г.Д.

ДЖУМАЕВА Ж.Т.

ISBN- 978-605-7510-41-9

**Institution Of Economic Development And Social Researches
Publications®**

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org

www.iksadkongre.org

Kitabın tüm hakları İKSAD Yayınevi'ne aittir.

İzinsiz çoğaltılamaz, kopyalanamaz.

Metinlerden etik ve yasal olarak yazarlar sorumludur

Iksad Publications- 2018© ISBN- 978-605-7510-41-9

МАЗМУНУ

АКЫНБЕКОВА АЙМАН
КЫРГЫЗ ЖАНА ЧАГАТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ
ЛЕКСИКАЛЫК ЖАЛПЫЛЫКТАР

4

ВӘЛИЕВА Г.Д.
БАШКОРТ ТЕЛЕНДӘ ИНТЕРТЕКСТ БУЛАРАК
КАТМАРЛЫ СИНТАКСИК БӨТӨН

58

ДЖУМАЕВА Ж.Т.
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ЖАЗМА
ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ

72

КЫРГЫЗ ЖАНА ЧАГАТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫК ЖАЛПЫЛЫКТАР

ф.и.к., доцент, **АКЫНБЕКОВА АЙМАН**

Аннотация: Кыргыз элинин байыркы жазуусунун болгондугун танып, Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыздардын жазуусу жана адабий тили болгонбу деген жаңылыш көз караштардын айланасында жашап келдик. Бүгүнкү күндө мындай маселенин тегерегинде талаш ой-пикирлерди айтуунун өзү орунсуз жана сабатсыздык деп билебиз. Себеби жазуусуз эч бир элди элестетүү мүмкүн эмес. Жазуу аркылуу элдин тарыхынан кабар берилет. Мына ушул жагдайдан алганда, кыргыз эли өзүнүн бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда жалпы дүйнө элдери сыяктуу эле жазуунун бир нече түрлөрүн колдонуп келишкендиги белгилгиленип жүрөт. Андыктан азыркы кыргыз тилинин материалдары тарыхый лингвистикалык

фактылардын негизинде изилдөө зарыл, бирок ар бирине кенен токтолуу бул иштин милдетине жатпайт. Бул макалада бүгүнкү күнгө чейин изилдөө жүргүзгөн авторлор «түркий» деп атаган, эски түркологиялык адабияттарда «чагатай» тили ал эми соңку мезгилдеги түркологиялык адабияттарда «эски өзбек» тили деп аталган чагатай тили менен кыргыз тилинин жакындык, тектештик маселелерин изилдөө объектиси каралды.

Тактап айтканда, Ата мекендик түркология жаатында бул багытта көп жылдар бою кызыгуулар жаралып, чагатай доорундагы тил жана адабият маселеси В.В.Радлов, Н.И. Ильминский, П.М. Мелиорансий, К. Брокельман А.К.Боровков, Н.Самойловичтин, Н.Вамбери, Фуат Көпрүлү, Г.Ф.Благова, А.Шербак сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде жарык көрдү. Анда жазма эстеликтердин тексттери, котормолору изилденип, тилдик комментарийлери иликтөөгө алынган. Ошондой

болсо да, чагатай тили XVIII– XIX кылымдардын аралыгында кыргыздар колдонгон жазма эстеликтердин тили экендиги жөнүндө айрым бир ой-пикирлер айтылып жүргөнү менен, чагатай жазуусунун мүнөздөмөсү жөнүндөгү маселе кыргыз тил илиминде ачык бойдон калууда.

Мына ушул маселенин башын ачууда жогоруда аты аталган окумуштуулардын эмгектериндеги чагатай жазуу тилинин келип чыгышы, жана анын таралыш аймагы тууралуу ар түрдүү ой пикирлерине, сын көз караштарына таянуу менен чагатай тилинин лексикасы кыргыз тили менен салыштырылып, андагы жалпылыктар бир нече мисалдар менен аныкталды.

Жыйынтыгында иш жүзүндө чагатай деген эл болгон эмес. Бул тилди бир эле учурда ар башка тилдик, диалектилик айырмачылык менен айырмаланган бир катар түрк мусулман элдери: кыргыздар, өзбектер, казактар, түркмөндөр, кара

калпактар, уйгурлар, татарлар, азербайжандар, алтайлыктар ж.б. колдонушкан. Демек, бул чагатай жазмасы, жалпы Борбордук Орто Азия элдеринин орток адабий мурасы болуп саналат деген корутундулар чыгарылды.

Биз өзүбүздүн тегибизди жакшылап такташ үчүн, тарыхый коңшулардын да тарыхын жакшылап билишибиз абзел. Андыктан азыркы кыргыз тилинин материалдары тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл.

Негизги сөздөр: лингвистика, лексика, кыргыз тили, диалект, эстеликтер, графика, чагатай жазуусу, доор, тарых.

Ата мекендик түркологдордун арасында чагатай тили чыгыш тобундагы түрк тилдеринин (уйгур, өзбек) түзүлүшүнө мүнөздүү болгон элементтери менен түштүк-батыш тобундагы

түрк тилдеринин (түрк, азербайджан, туркмен) түзүлүшүнө тиешелүү огуз, кыпчак тилдеринин элементтерин камтыган «койнэ» жасалма адабий тил экендиги туурасындагы пикир кеңири тараган. Арийне, тархта бул тилди бир эле учурда ар башка тилдик, диалектилик айырмачылык менен айырмаланган бир катар түрк мусулман элдери XV-XIX кылымдарда колдонуп келишкендиги белгиленип жүрөт. Ошондуктан чагатай жазмасы, жалпы Борбордук Орто Азия элдеринин орток адабий мурасы болуп саналат. Ал өз эне тилдеринин базасында адабий тил калыптануу деңгээлине көтөрүлө элек көптөгөн түрк тилдүү элдердин сабаттуу чөйрөсүндө адабий тил катары кызмат кылып келген. Аталган тил чагатай жазуусу менен жазылган тексттерди түрк тилдүү мамлекеттердин баары эркин окуй алуусуна белгилүү даражада шарт да түзө алган. Бул тууралуу белгилүү окумуштуу, тарых илимдеринин кандидаты Кыяс Молдокасымов “Азаттык” радиосуна берген

кабарында: “100 жылдар бою Стамбул шаарынын китепканаларынын биринде кыргыз тарыхчысы Зиябидин Максымдын 1662 беттен турган “Фергана хандарынын тарыхы” деген эмгеги кыргыз тилинде сакталган. Бирок бул китеп чагатай тилинде деп айтылганы менен аны өзбектер өзбекче, кыргыздар кыргызча, казактар казакча окуй алгыдай баарына кеңири түшүнүктүү болгонун билдирген. Ал эми Алишер Навоинин сөздүгүн даярдап жаткан биздин боордош өзбектер кээ бир терминдердин маанисин түшүнүш үчүн К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүн колдонушкандыгын айтышкан. Бабурдун сөзүн иликтегендер дагы кээ бир сөздөр азыркы өзбек тилинде сакталбай, кыргыз тилинен табылган”,– деген¹.

Мунун өзү ошол доордогу чагатай тилинин сөздүгүн аңдаш үчүн бир учурда бир нече түрк боордош, тектеш элдердин сөздүгүнө таянуу керек экендигинен кабар берет. Андыктан

¹ «Азаттык» радиосу 2014-ж.

чагатай тилин ошол кездеги тарыхый документтердин, кол жазмалардын көпчүлүгү ушул аймакта жашаган жалпы түрк тилдүү элдерге түшүнүктүү болсун үчүн кабыл алынган тил деп да эсептөөгө болот.

Ал эми түрк тилдеринин ичинен кыргыздар чагатай тилин XVIII-XIX кылымдарда өз турмушунда колдонгондугун чагатай тили менен кыргыз тилинин лексикасындагы жалпылыктарды салыштыруудан даана байкалат. Себеби тилдин лексикалык байлыгы – калктын бүткүл турмуш тарыхы менен өмүрлөш, аны менен бирге жаралган жана бирге жашап келе жаткан баа жеткис кенч. Бул байлык элдин нечен кылымдар бою өнүктүрүлүп, калыптанып отурган маданий жана материалдык байлыктары, аң-сезими, ой-пикири, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон карым-катнашы ж.б. жактары менен тыгыз байланыштуу. Ошого жараша тилдин лексикалык составы да ар дайым бир калпта

турбайт. Ал элдин маданий турмушу, үрп адаты, чарбачылык жана өндүрүш каражаттарындагы өнүгүүгө байланыштуу өзгөрүүлөргө жараша дайыма тынымсыз өзгөрүү абалында

турса да, азыркы кыргыз тилинде чагатай тили менен жалпылыкты түзгөн алгачкы формаларды байкоого болот.

Мындай көрүнүш-кубулуштар байыркы жазма эстеликтердин материалдарын негиз кылып алып, түрк тилдерин өз ара салыштыруу аркылуу аныктап тактоодо байкалат. Ушул максатта бул эмгекте Венгриялык чыгыш таануучу, фольклорист И. Кунош тарабынан 1902-жылы Будапештте жарык көгөн “Чагатай-Осмон-Немис тилдериндеги сөздүгү” (*Čagataj - Osmanisches Wörterbuch*) кыргыз жана чагатай тилинин лексикасын салыштырууга негиз болуп берди. Андыктан бул эмгектеги чагатай сөздөрүн кыргыз тилинин сөздүк корунундагы тиешелүү сөздөр менен салыштырганда чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы

фонетикалык праформасында жана номинативдик семантикасында сакталган жалпылыктар бар экендиги, андай биримдиктердин негизин заттык, сын атоочтук, этиштик түшүнүктөргө, тууганчылыкка, үй-тиричиликке, тамак-ашка, кийим-кечеге, эски коомдук түзүлүштөргө тиешелүү кесипчилик сөздөр түзөрү байкалды.

Маселен, чагатай тилиндеги заттык түшүнүктөргө байланыштуу бир нече сөздөр эч өзгөрүүсүз бүгүнкү күндө да колдонулат: **ay** “ай”, **ayım** “айым”, , **aygır** “айгыр”, **ayran** “айран”, **akak** “акак”, **arpa** “арпа”, **aş** “аш”, **at** “ат, жылкы”, **atala** “атала”, **balçığ // balcık** “балчык, ылай”, **balga // balka** «балка», **batkak** «баткак, ылай», **beşik** «бешик», , **bilik** «билик», **börk** «бөрк», **buka (buke)** «бука», **çay** «чай», **çanak** «чанак», **çeke** «чеке», **çelek** «челек», **çelpek** «челпек», **çıçkan** «чычкан», **çiy** «чий», **çiye** «чие», **çöp** «чөп» **cebe** «жебе», **erkin** «эркин», **gene // kene** «кене», **divan** «диван», **kazı** “казы”, **kayn** “кайын, аялдын

төркүндөрү”, *kayrak* “кайрак”, *kakım* “какым”, *kal* “кал”, *kalkan* “калкан”, *kan* “кан”, *kara kalpak* “кара калпак”, “, *kara kulağ* “кара кулак”, *kara kurut* “кара курут”, *kara kuş* “алп кара куш”, *karakçı* “каракчы”, *karaul* “караул, кароолчу”, *kargış* “каргыш”, *karta* “карта, казы”, *kaş* “каш”, *kazı* “казы”, *kekre* “кекире”, *kelte* “келте, тиф оорусунун бардык түрлөрүнүн жалпы аты”, *kendir* “кендир”, *kene* “кене”, *kep* “кеп”, *kepe* “кепе”, *kıgız // kiyiz* “кийиз”, *koruk* “корук”, *koy* “кой”, *köl* “көл”, *kuduk* “кудук”, *kulan* “кулан”, *kumğan* “кумган”, *kuran* “куран”, *kurçak* “курчак”, *kurdaş* “курдаш”, *kurultay* “курултай”, *kurut* “курут”, *kık* “кык”, *kılığ* “кылыг”, *kımız* “кымыз”, *kın* “кын”, *kut* “кут”, *may* “май”, *malay* “малай”, *mergen* “мерген”, *multık* “мылтык”, *mışik* “мышык”, *muz* “муз”, *uçkun* “учкун”, *say* “сай”, *sap* “сап”, *şiş* “шиш”, *şişek* “шишек”, *tayğan* “тайган”, *tak* “так”, *taka* “така”, *kişen* “кишен”, *erkin* «эркин», *kara kaş* “кара каш”, *kıyık* “кыйык”, ж.б.

Ал эми айрым заттык түшүнүктөрдү билдирген сөздөр кыргыз тилинде кийинки фонетикалык мыйзамдарга багындырылган, бирок маанилик касиети бирдей: *ay baltu // ay balta* “айбалта”, *ayağ* “аяк”, *ayaz // ayas* “аяз” *ak mescid* “ак мечит”, *altun* “алтын”, *aşlıg* “аштык”, *atağ* “атак, даңк, наам”, *baldak* «балдак», *bulağ* «булак», *bulamak* «буламык», *çokmar* «чокмор», *cilim // çili* «чылым», *erkan* «аркан», *dolana* «долоно», *duman* «туман», *exçe // akçe* «акча», *gence* «кенже», *gene // kene* «кене», *giyik* «кийик», *giyiz* «кийиз, палас», *gök* «көк, асман», *kancuğa* “канжыга”, *kalbağ* “калпак”, *kand* “кант”, *karçuk* “капчык”, *karakat* “карагат”, *karkara* “каркыра”, *katıg* “катуу”, *kırğaul* “кыргоол”, *kızamuk* “кызамык”, *koçkar* “кочкор”, *koyçi* “койчу”, *koñuz* “коңуз”, *korkulday* “куркулдай”, *köçe* “көчө”, *kökrek* “көкүрөк”, *köprük* “көпүрө”, *körpe* “көрпө”, *kuyuşkan* “куюшкан”, *kuşxane* “кушкана”, *laçin* “ылаачын”, *lay* “ылай”, *miçin* “маймыл, мечин жылы”, *moyun* “моюн”, *uruğ*

“урук”, *pade* “бада”, *sacbağ* “чачпак”, *susar* “суусар”, *şırdag* шырдак, *şunkar* “шумкар”, *kitmen* “кетмен” ж.б.

Сын атоочтук сөздөрдүн өзгөрбөстөн жеткендери: *erke* «эрке», *kıska* “кыска”, *kızıl* “кызыл”, *kıyın* “кыйын”, *kök* “көк”, *mol* “мол”, *sak* “сак”, *sarı* “сары”, *kaynak* “кайнак”

Ал эми бул сын атооч сөздөр фонетикалык жагынан бир аз өзгөрүлгөнү менен кыргыз тилинде колдонулат: *yumşaq* “жумшак”, *güyük* «күйүк», *karamtol* “каралжын” *karamıg* «карамык», *kararıgı* “караңгы”, *kararak* “карараак”, *kızımtol* “кызгылтым”, *köprek* “көбүрөөк”, *kuruğ* “кургак”, *mayda* “майда”, *mayruk* “майрык”, *matıg* “мамык”, *uluğ* “улуу”, *savıg* “суук”, *suyuk* “суюк”, *kaygıuluk* “кайгылуу”, *kaygısız* “кайгы-капасыз”, ж.б.

Чагатай тилинде этиштик маанидеги сөздөр кыргыз тилинде тыбыштык жагынан өзгөргөрүп айтылганы анчалык байкалбайт: *aç* “ач”, *çek* “чек”, *çıu* “чык”, *iç* “ич”, *kéç* “кеч”, *kés* “кес”,

két “кет”, *kir* “кир”, *kör* “көр”, *kül* “күл” *min* “мин”, *korú* “корк”, *úoy* “кой”, *saç* “чач”, *tap* “тап”, *tart* “тарт”, *tök* “төк”, *tur* “тур”, *tüş* “түш”, *uç* “уч”, *ur* “ур”, *yét* “жет”, *al* “ал”, *tap* “тап”, *kél* “кел”, *tur* “тур” *yür* “жүр”, *iç* “ич”, *tök* “төк”, *úaç* “кач”, *at* “ат”, *ak* “ак”, *bak* “бак”, *bat* “бат”, *oúu* “оку”, *yaşun* “жашын”, *yat* “жат”, *kör* “көр”, *öp* “өп”, *éşit* “эшит, ук”, *kéy* “кий” ж.б.

Тууганчылыкка байланыштуу сөздөр.

Чагатай тилиндеги тууганчылыкка байланыштуу төмөнкү сөздөр тыбыштык жактан да, берген маанилери боюнча да эч өзгөрбөстөн кыргыз тилинде колдонулуп келет: *ata* – ата: 1. балалуу эркек; 2. жалпы эле улгайган эркектерге кайрылганда урматтоо иретинде айтылат, *baba* – баба, түпкү ата, ата-баба: *Бабабыз черткен бул комуз, Баркына жетип ырдайлы*”, *ağa* “ага, байке, улуу бир тууган, айылдын же уруунун башчысы, бий, *ake (eke)* аке, улуу эркек бир тууган, ага, байке, *balduz* – балдыз.

Ал эми айрым тууганчылыкка байланыштуу сөздөрдүн айтылышы кыргыз тилинде сингармонияга багындырылганы байкалат: **bibak** “бөбөк”, **bikac** “бийкеч”, **bay xatun** “бай катын”, **bike (bika)** “бийке, бийкеч”, **eçe** “эже”, **ekiz** “эгиз”, **gündaş** “күндөш”, **güyav** “күйөө”, **ica** “эже, эне, апче”, **ağ sakal** “аксакал, айыл же аймактын улуусу, атка минери”, **toğğan** “тууган”, **ekçi (ekeçe)** “эже, улуу эже”, **ayr (ir)** “эр, эркек киши”, **apa (epe)** “улуу айым, эже”, **ana** “эне, апа”, **abağa (abaka)** “абаке, байке”, **abuşka** “абышка, кары киши, чал, карыя”, **bay oğlu** “байдын уулу”.

Чагатай тилинде фонетикалык структурасы боюнча бириккен **balaçka (beleçke)** деген айрым татаал сөздөр азыркы кыргыз тилинде бала-чака, үй-бүлөдөгү балдар, балабакыра деген кош сөз түрүндө эки бөлөк жазылат. Чагатай тилинде бул сөздүн биринчи компоненти (**bala**) кыргыз тилиндегидей эле: бала, наристе, жаш бөбөк, жалпы эле уул, кыз

деген маанини берет. Бирок айрым окумуштуулар бул сөздү түрк тилдерине индия тилдеринен келип кирген болуу керек дешет. Анткени К.Сейдакматов *бала* сөзүн индия тилдеринин бири болгон урду тилинде: 1) балакай, балача; 2) куулук шумдуксуз деген маанини берерин айткан. Ал эми *балак* сөзү “жаш бала, эмчектеги бала” деген маани берет деген.²

Байыркы түрк жазууларында *бала* сөзү *жаныбарлардын баласы* же *кул* деген мааниде гана болгон.³ Анын ордуна *огул* деген сөз колдонулган. *Уры огул* “уул бала” дегенди, *кыз огул* “кыз бала” дегенди билдирет.⁴

Ушуларга караганда *бала* деген сөз байыркы түрк каганатынан кийинки мезгилде, болжолу, караханиддердин тушунда индия тилдеринен түрк тилдерине кабыл алынган

² Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –44 б.

³ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 80.

⁴ Ошондо. (ДТС) –С. 364.

болуш керек. Себеби кыргыз тилинде да бул сөздү айбанаттардын жаш төлүнө, канаттуулардын балапандарына карата колдонулушун макалдардан кездештирүүгө болот: *Карга баласын аппагым дейт, Кирпи баласын жумшагым дейт (макал).*

Аҗаҗа жана ***baybeçe*** сөздөрү чагатай тилинде бирдей колдонулуп, улгайган сөөлөттүү зайып маанисин түшүндүрөт. Бул сөздөр кийин ар түрдүү доорлордо түрдүүчө маанини түшүндүрүп кеткени байкалат. Маселен, байыркы түрк тилдеринде хан сарайда иштеген кызматчы аялды атаса, уйгурларда *агеча* формасында келип, үйдөгү байбиче аялды түшүндүргөн. Кыргыз тилинде болсо, чагатай тилиндегидей (***аҗаҗа, baybeçe***) эки формасы бирдей кездешет. Алсак, *агача* формасы айрыкча фольклордук чыгармаларда гана кездешет: *Агача, келин, сулуу кыз Зайыптан чыгат турбайбы* (Элдик ыр), *Агача, келин, сулуу кыз, Баарысы катар мелтейген* (“Манас”). Ал эми азыркы

кыргыз тилинде бул (*агача*) сөздүн *байбиче* формасы сакталап, анын мааниси бир топ кеңейген. Маселен: 1) бир нече аялы бар адамдын биринчи аялы. *Чоочулашып үрпөйүп, Байбиче, токол башында* (Жантөшев). 2) үйдөгү оокат-тиричиликти башкарып, жашабыраак калган аял. *Байбиченин бардыгы – Төөдөй кара сандыгы* (Тоголок Молдо). 3) улгайган аялдарга карата урматтап, кайрылуу иретинде колдонулат. – *Келгиле, байбичелер, келгиле, – деп Жапар ордунан тура калды* (Баялинов).

Эски коомдук түзүлүшкө тиешелүү кесипчилик сөздөр.

Чагатай тилинде эски коомдук түзүлүшкө тиешелүү кесипчилик сөздөрдү Кокон хандыгынын мезгилиндеги коомдук-саясий башкаруу системасын туюндурган сөздөр түзөт. Андай сөздөрдүн семантикасы азыркы кыргыз тилинде, айрыкча, тарыхый чыгармаларда эскирген сөздөр катары жашап келет. Мисалы: ***batur*** – баатыр, балбан: *Баягы асый чыкма*

Нарбуудан, Баатыр Манас өлгөндө, Байлап салса токтобойт, Армандуу болуп калыптыр, Аза күтүп калыптыр (“Манас”).

Bay – 1. мал-мүлктүү, дүнүйөлүү, бирөөнүн күчүнөн пайдалануучу адам, кедейдин карама-каршысы мал жандуу, байлык ээси: *Букараны көп эзген, Манап, байлар, болуштар* (Тоголок Молдо).

Divan – 1. эски. Турцияда султандын алдындагы чиновниктердин, даражалуу адамдардын кеңеши, чыгыш мусулман мамлекеттеринде акимдердин жыйыны, кеңешмесинин аталышы. 2. чыгыш адабияттарында лирикалык чыгармалардын жыйнагынын аты, жыйнак, же бир нече автордун белгилүү бир эреже-норма боюнча түзүлгөн китеби, же кол жазмасы. Бул сөз кыргыз тилинде да ушул эле маанисинде колдонулуп келген. Мисалы: *Нусуп артын карабай, дивандан чыгып кетти* (Т.Касымбеков).

Ağ padişah – чагатай тилинде “Түркстанда аскердик чин” деп берилет. Кыргыз тилинде

болсо, тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон формасында *ак падыша* болуп кездешип, монархиялык бийликтин башчысы монархтын титулу, атадан балага өтүүчү кандык бийлик. *Зулум падыша, бай-манаптын тушунда элди, жерди кара туман каптаган.* Анын азыркы күндөгү өтмө мааниси мамлекет башчысы, эл башчысы, эң күчтүү, эң кыйын, эң урматтуу, асыл адам маанисинде да колдонулат. *Падыша тукумун жеке уул даңазалабайт.*⁵

Ал эми ***atalik (atalıg)*** сөзү Орто Азияда жогорку мамлекеттик чин, падышалардын тарбиячысы, увазир. Аталык – падышахтын баардык иштеринен кабардар болуп, жоопкерчилик алган, өлкөнү башкаруусуна акылы, кеңеши менен жардамчы болгон киши деген түшүндүрмө берилген.⁶ Кыргыз тилинде да ушундай эле маанини туюндурары

⁵ Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. –1031 б.

⁶ Kúnos I. «Šejx Sulejman Efendi's» Ćagataj - Osmanisches Wörterbuch, KSz III, Bp. 1902.

Х.Карасаевдин “Камус наама” сөздүгүндө⁷ байкалат. Анда Орто Азиядагы хандардын убагындагы жогорку мансаптын бири экендиги айтылат: *Түк амалга жетпей, же Нусуптун аталыктыгын көрө албай, ачык каршы чыгышка даап батынбай, ичтен сызып жүрүшкөн айрым бектер, уруу башчылары Муратбек жакындаар замат ага жалт өтүп кетиши ыктымал болчу* (Т.Касымбеков). Бул Мусулманкул аталык эмеспи (Касымбеков). Экинчи мааниси ата дегенге таандык: *Аталык мээрим менен кат аркылуу, Кучактап маңдайынан өөп алам* (Абдыраманов). Тарыхта бул наам кыргыздар Россияга кошулгандан кийинки мезгилдеги орус падышаларынын жергиликтүү эл тарабынан аталышын түшүндүрөт: *Герман менен ак падыша урушуп жатат имиш* (Абдукаримов).

Isik agası – 1.Хан ордосунда хындын кабыл алуу иштерин тейлеп туруучу кызматкер: *Апсаңдап айбат көргөзүп, тил кайрыган төрө*

⁷ Карасаев Х. Камус наама. – Бишкек, 1996. – 119 б.

Мамбетти элек эшик ага кызматкерине айлантты (Ш.Бейшеналиев). 2. Жородо сырттан киши кирбей, эшик кайтарып туруучу адам. Мисалы: *Эшик ага болгон адамды төрдө отургандар тамашалап жатышты* (Осмоналиев).⁸

Ал эми **bek** сөзү чагатай тилинде “кол башчы, мырза, эмир” деген мааниде кездешет. Бул (*бек*) сөздү айрым түркологиялык изилдөөлөрдө байыркы түрк тилиндеги *йег* «жакшы» деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн деп болжолдонот⁹ К.Сейдакматов мындай болжолдоого эки негиз бар экендигин белгилейт: 1) кыргыз тилиндеги жакшы сөзү «атактуу, даңкы чыккан, эл бийлеген адам» маанисинде айтылат. Ушундай маани байыркы түркчө *йег* «жакшы» деген сөздө да болуп өтүшү мүмкүн. 2) сөз башындагы [й] тыбышы [б] тыбышына алмашкан. Натыйжада байыркы түркчө *йег* сөзү *бег* түрүнө келип, көпчүлүк түрк

⁸ Ошондо. (КТС) –1446 б.

⁹ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 242.

элдеринде хандан кийинки мансап орду бек аталган.¹⁰ Анын ичинде кыргыз тилинде да бек сөзүнүн мааниси “бир уруунун башчысы, эл бийлөөчү” деген маанилерди билгизет: *Зулумдар бизге бек болду, Эл ичинде көп болду* (Тоголок Молдо). Ошондой эле бек сөзүнүн азыркы кыргыз тилинде “туруктуу, бекем”, “катуу,” “жабык, кулпуланган” деген маанилери да бар: *Аткарууда сөзүңдө бек бол, эже* (Нуркамал). *Чаргын бек-бек унчукту* (Сыдыкбеков). *“Бек жерге катып койдум” деп жылмайды* (Осмонов).

Yasaul – жасоол. Чагатай тилинде болуштун жигити, айыл аткаруучу маанисин туюндурат. Кыргыз тилинде да Кокон хандыгынын мезгилинде «акимдерди, улуктарды жандап жүрүүчү адам», «кароолчу, коргоочу», «үйөздүн, болуштун чабарманы» деген маанини билгизиши менен чагатай тилинен айырмаланбайт: *Жардынын минип чологун, Салуучу бүлүк жасоолдор* (Турусбеков).

¹⁰ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –50 б.

Жасоолдорду Х.Карасаев төмөнкүчө сүрөттөйт: “Илгери кыргызда үйөздүн жасоолу кылыч асынган, тышын кызыл баркыт менен тыштанган тебетей кийген. Бирок аны кызыл тебетей дебестен кызыл чок деп атаган. Анткени кызыл тебетей илгери замандан бери «бир элдин эркеси же бир үйдүн эркеси» болгон. Чаташтырбас үчүн «жасоолду» (үйөздүн жасоолун) «кызыл чок» деп койгон. «Кызыл чоктор» барып турган катаал, ырайымсыз, алкы бузулган митаамдардан болгон: *Жамандан жасоол койсо, Жалгыз уулунун көзүн чыгара чабат* (макал).¹¹

Кийим-кечелердин аттары. Чагатай тилинде кийим-кечектерге байланыштуу сөздөр көп кездешет, бирок алардын тыбыштык жактан өзгөрүүлөрү байкалат. Мисалы: *Џекмен* – эркек кийиминин бир түрү. Бул сөз тажик-фарс тилдеринен *чекмен, жемен* формасында кабыл

¹¹ Карасаев Х. Камус наама, – Бишкек, 1996. – 292 б.

алынган.¹² Кыргыз тилинде [п] тыбышынын кошулушу жана [м] тыбышынын түшүрүлүп айтылышы менен *чепкен* сөзү пайда болгон. Бул сөздүн тыбыштык түзүлүшүндө айырмачылыктар болгону менен анын лексикалык мааниси бирдей, тактап айтканда, кабылбай, шырылбай эндей тигилген же ичи кабылып, сырты бош тигилген эркектердин тыш кийими *чепкен* деп аталат. Ал эми *güynak* күрмө кемсел сыяктуу сырт кийимдердин астынан кийилүүчү жалаң кат кийим, көйнөк.¹³

Börk – чагатай тилинде төбөсү бийик тебетей. Э.В. Севортян бул сөз байыркы эстеликтерде «ороо», «жабуу», «чүмкөө» маанилерин туюндуруп, *бөрү /бөри* сөзүнүн [и], [ү] тыбыштары түшүп, этиштен зат атооч жасоочу -к мүчөсүнүн жалганышынан пайда болгонун айткан.¹⁴ Бирок *бөрк* сөзү кыргыз

¹² Карасаев Х. Камус наама, – Бишкек, 1996. – 774 б.

¹³ Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. –772 б.

¹⁴ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –с. 223.

тилинде чагатай тилиндегидей төбөсү бийик тебетей маанисинде колдонулат: *Бөрк ал десе баш кескен («Семетей» С.К.), Көк сүлөөсүн бөрк кийген, Көк жал абаң эр Бакай («Манас»).*

Леçek – ак кездемеден тегерете кат-кат кылып оролгон аялдардын оромо баш кийими *элечек* деп аталат: *Ак байбиче Чыйырды Ак элечек оронуп* (“Манас”)¹⁵.

Буюм-тайымдарга байланыштуу сөздөр. Чагатай тилиндеги эстеликтердин лексикалык составында буюм-тайымдарга байланыштуу сөздөр да өтө көп кездешет. Алар кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учураганы менен лексикалык маанисин сактаган. Мисалы: ***biçak*** сөзүнүн баштапкы *быч* этиши «кес» маанисин берген. Ага зат атооч жасоочу -ак мөүчөсүнүн жалгануусу менен *бычак* сөзү келип чыккан.¹⁶ Чагатай тилиндеги ***biçak*** сөзү кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учурап, *бычак* болуп

¹⁵ Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. –887 б.

¹⁶ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 104.

кездешип, кесүү үчүн колдонулуучу мийиздүү, сабы бар курал маанисин берет: *Маки бычактарын чыгып, дасторкон үстүнө таштап, эттин келишин күтүштү*. Ал эми ушул эле сөз түрк тилдеринен азербайжан тилинде *бычак*, хакас тилинде *бичак*, якут тилинде *бычак*, түрк, татар, уйгур тилдеринде *пычак*, уйгур диалектилеринде *пичак*, татар диалектилеринде *пыцак*, алтай диалектилеринде *пыцах* деп аталган.

Bilau / bilag – кайрак таш. Кыргыз тилинде болсо созулма үндүүлөр пайда болгондон кийинки *бүлөө* формасында кездешип, бычакты, устараны жана башкаларды *бүлөөгө* жануу, *бүлөө* менен курчутуу, жанып курчутуу маанисинде колдонулат: *Бычакты бүлөп бере койчу*. Өтмө мааниде кайратына келтирүү, кайраттандыруу, күчөтүү дегенди элестүү туюнтат: *Түркүн кеңешин салып бүлөгөн* (Бейшеналиев). Бүгүнкү күндө адабий тилибизде *бүлөөгө* синонимдеш кайрак (кайрак

ташы) колдонулат: *Жазгычтар – кылыч болсо, сынчы – кайрак. Кылычты өткүр кылат мыкты кайрап* (А. Осмонов).

Bilekçe – билекче, колго тагылган чынжырча. Чагатай тилиндеги *bilekçe* сөзү *билек+че* деген эки бөлүктөн турат. *Билек* уңгусу чыканактан колдун башына чейинки аралыктагы мүчө, жилик, ага кичирейтүүчү -че мүчөсү уланганда колго тагылган чынжырча маанисине туура келет. Кыргыз жана чагатай тилдеринде -ча мүчөсү атооч сөздөргө улануу менен, кичирейтүү маанини туюндурат. Ал эми *билек* деген сөздүн алгачкы формасына *йүзүк* деген сөздүн биригишинен кыргыз тилинде *билерик* сөзү пайда болгон: *Кош билерик, кош шакек. Оң колуна сала кет.* (Т.Молдо)

Билек+йүзүк деген бириккен сөздө *билек* бөлүгүнүн аягындагы [к] (г) тыбышы [й] тыбышына өтүп, казак тилдеринин диалектилеринде жолуга турган *билейзүк* түрү жаралган. Мындай [й] тыбышынын мурдагы [р]

тыбышынын алмашканы экен деп туура эмес «оңдоп айтуудан» түркмөн, турция, өзбек тилдеринин диалектилеринде *билерзик* түрү келип чыккан. Ал эми [p] тыбышы сакталып кала берип, андан кийинки [з] тыбышы түшүп калышынан кыргызча *билерик* түрү пайда болгон.¹⁷ Бул чагатай тилинде *bilak yüzük* деген формада келип, түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги *билек* уңгсу чагатай тилине жакын экендиги байкалат. Себеби түркмөн, турция, гагауз, караим, карачай-балкар, ногой, кара калпак тилдеринде *билезик*, *билзек*, өзбекче *билагузук*, түркмөн, турция, өзбек тилдеринин диалектилеринде *билерзик* түрүндө айтылат.¹⁸

Kiyiz – Бул сөз байыркы түрк тилинде *кедиз*, *кызыз*, *кидиз* түрүндөгү варианттары болгон. Анын [д] тыбышы [й] тыбышына алмашуусунун кыргызча *кийиз* түрү жаралса, [д]

¹⁷ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –53 б.

¹⁸ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 87.

тыбышынын [г] тыбышына алмашуусунан өзбек, уйгур тилиндеги *кигиз* сөзү келип чыккан. Ал эми байыркы түрк тилиндеги *кед* этиши азыркы *кий* сөзүнүн маанисинде болгон. Ага этиштен зат атооч жасоочу -ыз мүчөсү кошулуп, *кедиз*, *кидиз* сөзү жасалган.¹⁹ Саягы, ал кезде кийиз кийим катары калпак, кементай жасоодо колдонулгандыктан ушундай атынын келип чыгышына себеп болгон окшойт. Натыйжада, чагатай тилиндеги *киюз* сөзү түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилине өзгөрбөй жеткен *кийиз* формасында колдонулат.

Isik (эшик) – байыркы түрк тилинде *эшү* этиши *жап* маанисин берип, ага зат атооч жасоочу -к мүчөсү уланганда, *эшүк жабуу* сөзү келип чыккан.²⁰ Мына ушул *эшүк* сөзүнүн [ү] тыбышы [и] тыбышына өзгөрүүдөн *эшик* сөзү жаралышы мүмкүн. Анткени эшик үйдүн ачылып-жабылып тура турган бөлүгү болот. Ошол өзгөчөлүгүн байыркы түрктөр *жап*

¹⁹ Ошондо (Сейдакматов. К.) –143 б

²⁰ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 186.

маанисиндеги *эшү* сөзүнүн жардамы менен жасалган. *Эшик* сөзү үйдүн, короонун каалгасы маанисинен тышкары, үйдүн сырткы айлана-тегереги сыяктуу өтмө мааниси кийин жаралды дешке болот.

Gazan (казан) – Азыркы кыргыз тилинде карын сөзүнүн ордуна *аш казан* деп айтууга жол берилет. Байыркы түрк тилинде *карын* сөзү болгон эмес.²¹ Ушуга караганда алгачкы *карын* сөзүнүн [p] тыбышы [з] тыбышына алмаштыруудан *казан* сөзү келип чыккан. Ошондуктан *карын* дегендин ордуна *аш казан* деп айтууга мүмкүн болуп калган.²²

Igne – сөзүнүн мааниси бардык түрк тилдеринде тигүү, сайма сайуу сыяктуу иштерде колдонулуучу буюм. Бир учуна жип өткөрүлүүчү көзчөсү бар, экинчи башы абдан учтуу ичке металл.²³ Мисалы: *Колу чебер аялдын, Учугу түшпөйт ийнеден* (А.Осмонов). Бирок кыргыз

²¹ Ошондо (ДТС) –С. 427

²² Ошондо (Сейдакматов. К.) –125 б

²³ Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. –545 б.

тилинде *ийне* сөзү чагатай тилинде *igne* деген формада кездешет. *Ийне* сөзүнүн бул (*igne*) түрү эң байыркы формасына жакыны, бирок эң алгачкысы эмес. Анткени бул сөз алгачкысы *тик + не* деген эки сөздүн биригишинен куралган. Мунун *тик* уңгусу азыркы кийим *тик* деген сөздөгү *тик* этишине туура келет. Ага этиштен атооч жасоочу -не мүчөсү жалганып, *тикне* сөзү келип чыккан.²⁴ Натыйжада, сөздүн башындагы [т] тыбышы [й] тыбышына өтүп, [к] тыбышы [г] тыбышына өтүп, чагатай тилиндегидей *йгне* түрү пайда болгон. Кыргыз тилиндеги *ийне* сөзү чагатай тилиндеги *йгне* сөзүнөн кийин дагы метатезаланды десек жаңылышпайбыз. Ошентсе да, башка түрк тилдерине салыштырмалуу кыргыз тилиндеги *ийне* түрү чагатай тилине жакын экендиги байкалат. Алсак, уйг. *жиңнә*, түркм. *иңне*, хак. *иңъе*, тат. *әнә*, башк. *эне*, кум. *ине*.

²⁴ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –115 б.

Beşik – Чагатай жана кыргыз тилдеринде бешик сөзүнүн мааниси жаш баланы бөлөп терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм: *Гүлайым Алымкулга Бешикте жаткан Сагындыкты корсөттү* (Абдымомунов). Өтмө мааниде “туулуп- өскөн, чоңойгон жер” дегенди абстрактуу мааниде туюнтат: *О, тууган эл, улуу мекен – бешигим, Кенен ачтың келечектин эшигин.*²⁵

Çadır сөзү түркмөнчө отрукташкан элдин кышкы үйү.²⁶ Э.В. Севортяндын²⁷ эмгегинде бул сөз байыркы эстеликтерде *чатир* формасында кездешип, таардан, калың матадан ж.б. жасалып, төрт бурчунан керип коюлуучу, көбүнчө жайында колдонула турган жеңил үй маанисин туюндурат. Чагатай тилинде да ушундай эле

²⁵ Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. –524 б.

²⁶ Б.Ж.Усманбетов. Э.В. Севортяндын сөздүгүндө. (Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. – С. 228.)

²⁷ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 87.

мааниде колдонулган, бирок кыргыз тилиндеги *чатыр* сөзү чагатай тилинде *çadır* деген формада кездешет. Мында *çadır* сөзүндөгү жумшак [д] тыбышы кыргыз тилинде каткалаң [т] тыбышына өткөн. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде *чатыр* сөзүнүн мааниси бир топ кеңейди: 1. Курулуштардын, имараттардын үстүнкү бөлүгү: *Жамгырдан үйдүн чатыры дабырап турду* (Т.Сыдыкбеков). 2. Кандайдыр бир нерсе сынып, жарылып же от чартылдап күйүп бараткандагыдай чыккан үндү же дабышты билдирүү же ошого салыштыра көрсөтүү үчүн колдонулат: *Чатыр-чатыр чатырады, Жалпы күйүп жан жагы* (Ж.Бөкөнбаев). ж.б.

Balka – Жалпы эле түрк тилдеринде *балка* сөзүнүн мааниси мыкты кагып киргизүү, бир нерсени ургулоо үчүн колдонулуучу ар түрдүү салмактагы саптуу аспап. Башка түрк тилдерине салыштырмалуу кыргыз тилиндеги *балка* сөзү чагатай тилинен тыбыштык жагынан да

айырмаланбайт: *balka*. Ал эми казак тилинде *балга*, өзбек тилинде *балта*, алтай тилинде *маска*, башкыр тилинде *сукеш* формасында айтылат.²⁸

И. Кунош тарабынан түзүлгөн *Čagataj - Osmanisches Wörterbuch* деген сөздүгүндө чагатай тилинде *baldak* сөзүнүн бир нече маанилери берилген: 1. колтугуна такап, сүйөнүп басууга ылайыкталып жасалган таяк. 2. кылычтын же канжардын сабы. 3. балдак уруу, сууда сүзүүнүн бир ыкмасы. 4. кулп. 5. сап.²⁹

М.Рысянен *балдак* монголчо *рукоятка*, *ручка* деген маанидеги сөздөн келип чыккан деп эсептейт.³⁰ Ушул пикирге толугу менен кошулууга болот. Себеби К. Сейдакматов монголчо *бар* этиши кыргызча *карма*, *тут* деген сөзгө туура келерин айткан. Ага этиштен атооч жасоочу -дык мүчөсү жалганып, балдак сөзү

²⁸ Ошондо. (Б.Ж.Усманбетов) –224 б

²⁹ Kúnos I. «Šejx Sulejman Efendi's» Čagataj - Osmanisches Wörterbuch, KSz III, Вр. 1902.

³⁰ Ошондо. (Севортыян Э.В.) –С. 58.

келип чыккан, бирок [р] тыбышы [л] тыбышына алмашуудан балдак болуп өзгөргөндүгүн айткан.³¹

Алгач *бардык* сөзү *кармагыч*, *тутка* маанисинде болгон. Кийин ар кандай семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, колго кармай турган же салына турган нерселердин атын билдирүүгө өткөн.

И.Куноштун сөздүгүндө ***aşlar*** сөзүнүн чагатай тилиндеги мааниси малга суу берүүгө ылайыкталып коюлган таш маанисин түшүндүрөт (*hayvanlara su vermek üzere koyuların yanı başına konulan taş*). Ал эми кыргыз тилинде *аштоо* жыгач тактайлардан бириктирилип жасалып, жылдырып коюуга ылайыкталып, өзүнө бекитилген буту менен малга туз, жем бере турган идиш *аштоо* аталып кеткен. Болжолу, мурда аштоолор таштан оюлуп жасалса, андан кийинки мезгилдерде узун жыгачтан оюлуп жасалып, эки башы казыкка ашталып бекитилип

³¹ Ошондо. (К. Сейдакматов) –44 б

коюлгандыктан *аштоо* аталып кеткен окшойт. Кыргыз тилинде бул сөз аш+та+оо деген бөлүктөрдөн турат. *Аш* уңгусуна этиш жасоочу -ла мүчөсү жалгануудан *ашта* сөзү келип чыккан. Ал этишке зат атооч жасоочу -оо мүчөсү жалгануудан *аштоо* сөзү жаралган.³²

Челек сөзү чагатай тилинде деле кыргыз тилиндегидей суюк нерселерди куюу үчүн ылайыкталып, жыгачтан жасалган идиш. К.Сейдакматов бул сөздү *чел* сөзүнөн келип чыккан деген.³³ Демек, жыгачтын *чел кабыгы* деген сөз айкашынын биринчи компонентине кичирейтүүчү маанини туюндурган -ек мүчөсүнүн жасалганышы менен *челек* деген сөз пайда болгону талаш туудурбайт. Кийин *челек* жыгачтын кабыгынан эмес, жыгачтын өзүнөн жасала баштаганда деле эски аты сакталып калган.

³² Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –37 б.

³³ Ошондо. (К.Сейдакматов) – 250 б.

Чагатай тилинде ***bildurga*** сөзүндөгү эринсиз үндүүлөр кыргыз тилинде эриндүү үндүүлөргө алмашышы менен *бүлдүргө* сөзү пайда болгон. Болжолу, байыркы түркчө *билектирик* түрүндө айтылган сөздү монголдор *бөгөлдөргө* түрүндө кабыл алып, уңгусундагы [г] тыбышы [д] тыбышына өтүп, *бүлдүргө* түрүнө келген окшойт. Себеби кыргыз тилинде камчынын, чокмордун колдон чыгып кетпеси үчүн билекке илинип жүрчү боосу *бүлдүргө* деп аталат: *Бүлдүргөсүнөн үзүлгөн камчы Алымбайдын колунан чыгып кетти* (Сыдыкбеков). Бул сөз кээ бир түрк тилдеринде, маселен: казакча *бүлдирге*, кара калпакча *бүлдирге*, башкырча *бөлдөргө*, ногойчо *булдерге* болуп айтылат. Байыркы түркчө *билектирик* түрүндө айтылган сөздү монголдор *бөгөлдөргө* түрүндө кабыл алган. К. Сейдакматов монголчо *бөгөлдөргө* сөзүнүн уңгусу болгон *бөгөл* сөзү – түркчө *билек* деген сөздүн *бигел* >

бүгөл > *бөгөл* болуп метатезаланып өзгөрүп кеткен дейт.³⁴

Dabulğa / davulğa – чагатай тилинде эки мааниде колдонулат: 1) казан асууга ылайыкталып үч бурчтук же тегерек формада жасалган үч буттуу темир алкак, тулга. 2) темирден жасалган баш кийим. Кыргыз тилинде сөз башында [д], [т] тыбыштарынын алмашуусунан жана дифтонгулардын ордуна эриндүү үндүүлөрдүн пайда болушунан кийин *тулга*, *туулга* формалары колдонулган. Бул сөз кыргыз тилинде да жогоркудай маанилерде колдонулат: *Коломтодогу тулгада суу куюлган чоң казан* (Бейшеналиев). Ал эми анын экинчи мааниси *туулга* формасында келип, жоокерлердин баш кийимин түшүндүрөт: *Ал экөө үстүнө зоот, башына туулга эркектер менен чабышкан экен* (К.Жантөшев). Бул сөз түрк тилдерине монгол тилинен кабыл алынган.

³⁴ Ошондо. (К.Сейдакматов) –185 б.

Монгол тилинде *тулах* этиши *таяныч* маанисин берет.³⁵

Arkan – Чагатай тилиндеги *аркан* сөзү бардык түрк тилдеринде ушундай аталып, өрүлгөн, чыйратылган жип деген маанини берет. Ал *арка+н* деген бөлүктөрдөн турат. К. Сейдакматов³⁶ *арка* деген уңгусу *аркак* деген сөздү жасоого катышкан, азыркы кыргыз тилинде өзүнчө айтылбаганы менен, тува тилинде сакталып калган *аргы*: 1) *токуу, өр*; 2) *сок, эш* деген сөзгө туура келет. Этиштин зат атооч жасоочу -н мүчөсү жалгануудан *аркан* сөзү келип чыккан деп карайт. Бул болжолу туура дешке болот. Себеби кыргыз тилинде да *аргамжы* деген сөз бир нерсени байлоо, аркандоо үчүн колдонулган, эшилген жоон жип *аркан* деп аталат.

³⁵ Монгольско-русский словарь. М., 1957. –С. 422.

³⁶ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –37 б.

Endik – Байыркы түрк тилинде бул сөз *эңлик*³⁷ түрүндө айтылган. Анын *эң* уңгусу азыркы кыргызча *өң* деген уңгуга туура келет. Ошол сөзгө -лык мүчөсү уланганда келип чыккан *эңлик* сөзү бетке кызгылт ыраң берүүчү боёкту жана ал жасала турган өсүмдүктүн атын билдирип калган. Алгачкы *эңлик* сөзү азыркы кыргызча *өңдүк* сөзүнүн морфемалык түзүлүшү боюнча туура келет, бирок мааниси боюнча дал келбейт. Кыргыз жана чагатай тилинде байыркы түркчө сөздүн башкы [э] тыбышы сакталган, бирок [ң] тыбышы [н] тыбышына алмашкан. Натыйжада азыркы *өңдүк* сөзү менен *эндик* сөзү эки башка нерсени туюнтуп калган.

Gözü сөзү *көз+гү* формаларынан келип чыккан. Байыркы түрк сөздүгүндө *күзгү* сөзү чагатай тилиндеги аталышына жакын [ө] тыбышы менен *гөзгү, көзгү, көзңү, көзүңү* түрүндө келет. Кыргыз тилинде болсо сөздүн башындагы [г] тыбышы [к] га, аягындагы [ү] тыбышынын

³⁷ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 175.

таасири менен [ө] тыбышы [ү] тыбышына өтүп кеткен.

Күзгү сөзүндөгү күз уңгусунун азыркыча көр этишинин маанисинде болгондугу бир кезде көз сөзү зат атооч маанисин билдирүү менен, ошол эле формада туруп, этиштин маанисин да бергенине далил боло алат. Башкача айтканда, күзгү сөзү жаралган кезде түрк тилдеринде *көз* адамдын *көзү* деген учурда да ал *көздү*, ал *көрдү* деген учурда да колдоно бере турган сөз болгон. Ошондогу абал азыркы күзгү сөзүндө сакталып калган.

Кийин зат атооч маанисин билдирген көз сөзүнөн кыймыл-аракетти билдирген сөздү айырмалоо зарылчылыгы болгон кезде [з] тыбышы [р] тыбышына алмаштырып айтуудан *көр* сөзү жаралган.³⁸

Тамак аштардын аттары: *bişbarmak* – сөзү чагатай тилинин сөздүгүндө тамактын бир түрү катары колдонулбаса да, анын *бешбармак*,

³⁸ Ошондо. (К.Сейдакматов) –154 б.

төө тикен, даары түрү деген түшүнүктөр менен берилген. Бул сөз *беш + бармак* деген бөлүктөрдөн турат. Мындагы *беш* сөзү бардык түрк тилдеринде *беш* деген сандык түшүнүктү билгизип, *биш, беш, бис, пеш* түрүндө айтылса, *бармак* сөзүн А.Вамбери *бар* (идти) деген этиш сөзү менен байланыштырган. Бул сөздүн этимологиясы *бари* монгол тилинде *кармоо* (хватать), ал эми буга -мак мүчөсү жалганып, *баримак кармоочу* (хватаящий, хваткий) сөзү пайда болгон деп түшүндүрөт. Бирок Севортяндын сөздүгүндө *бешбармак* эт менен жасалган тамак экендиги айтылган.³⁹

Аш – Байыркы түрк тилдеринин сөздүндө бул сөз кайсы тилден келгени белгисиз, бирок *аш* деген сөз эң алгач манжурларда *ашуу* формасында кезигип, ал чайноо, оозуна алуу деген түшүнүктү берери айтылат.⁴⁰ Аш сөзү түрк

³⁹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 58.

⁴⁰ Ошондо. (Э.В.Севортяндын) –С. 62.

тилдеринин айрымдарында үч мааниде колдонулат. Анын биринчи мааниси жалпы эле *тамак* деген түшүнүктү билдирет. Экинчи мааниси *палоо*. Бул түрктөргө перс тилинен кабыл алынып, чагатай тили аркылуу таркагандыгы белгилүү.⁴¹ *Аш* сөзүнүн үчүнчү мааниси түрк тилдеринин ичинен кыргыз, казак, кара калпак, уйгурларда өлгөн адамды эскерип, бир жылдан кийин ага арнап мал союп, элге тамак берүү жөрөлгөсүндө колдонулат.

Ауран сөзү айыр+ан деген бөлүктөрдөн турат.⁴² Байыркы кезде *айран* сөзү *бышма* же *койлоосун* деген мааниде болгон. Ал каймагы алынбай уютулган (нак сүттөн) жуураттан же жуурат айрандан май бышып алгандан кийин калган суюктукту *бышма* же *койлоосун* деп аташкан. Ошондуктан *майы бөлүнүп алынган суюктук* дегенге жакын маани берген. Кийин

⁴¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 87.

⁴² Ошондо. (Севортян Э.В.) –С. 111

бышылбаган болсо деле *айран* делип аталып кеткен. Натыйжада *айыр* деген этишке зат атооч жасоочу -ан мүчөсү жалганып, *айран* сөзү келип чыккан.⁴³ Ал эми Х.Карасаевдин сөздүгүндө бул сөз бардык тилдерде, тактап айтканда, иран-араб тилдеринде да, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө да *жууурат* формасында айтылары белгиленген. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр пайда болгондон кийин *жуурат* болуп калган.⁴⁴ Азыркы кыргыз тилинде бышырылып уютулган сүт *айран* делет. Каймагы алынбаган сүттөн уютулган *жууурат айран* дейт. Кой жана эчкинин сүтүнөн уютулган *айран* да *жууурат* аталат. Мисалы: *Биздин уй, кой төлдөдү, Айран, жууурат көлдөдү* (Элдик ыр).

Botka (botaka) сөзү казак, ногой, кара калпак, башкыр, уйгур, өзбек диалектилеринде *ботка // ботга*; кыргыз, алтай тилдеринде *ботко // ботго*; кыргыз, алтай диалектилеринде *потко*

⁴³ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –16 б.

⁴⁴ Карасаев Х. Камус наама. – Бишкек, 1996. – 308 б.

// *потго*; хакас тилинде *потхы*; башкыр *бутка* // *бутга*, татарларда *бүтка* // *бүтга* болуп ар башка айтылганы менен түрк тилдерин барында алардын мааниси түрдүү дан өсүмдүгүнөн: буудай, арпа, күрүч, таруудан ж.б. буламык сыяктантып, кайнатылып жасалган коюу тамактын бир түрүн билгизет. Севортяндын сөздүгүндө⁴⁵ анын *ботка* // *бутка* түрлөрү XIV кылымдан бери колдонулуп, *бот* (*бута*) же көпчүлүк диалектилерге кеңири тараган *бота* (*бута*) сөзүнө -ка, -кы, -ы мүчөлөрүнүн жалганышы менен *бота+ка* сөзү пайда болгону айтылат.

Г.Рамстедт *ботко* сөзүнүн баштапкы формасын татар диалектилеринде *бота* аралаштыруу, чаңдатуу, чамбыл ала кылуу деген маанидеги сөздөн келип чыккан деп эсептейт.⁴⁶ М.Ресенин да бул пикирдин тууралыгын кубаттап, калмактарда да *бутхаха* сөзү

⁴⁵ Ошондо. (Севортян Э.В.) –С. 58.

⁴⁶ Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. Морфология [Текст] Г.Рамстедт. М., 1957. –С. 178.

аралаштыруу, чандатуу, ылайлоо маанилерге туура келерин айткан.⁴⁷

Чагатай тилинде колдонулган **каймак** сөзүнүн лексикалык маанилери кыргыз тилинен эч айырмаланбайт. Биринчи мааниси, сүттүн үстүнө жыйналып калган майы каймак аталат. Бул сөз кай+мак бөлүктөрүнөн куралган. К.Сейдакматов: “анын *кай* уңгусу *кайны* этишинин п тыбышы түшүп, кайы болуп өзгөргөн түрү дешке болот. Ага зат атооч жасоочу –мак мүчөсү жалганып, кайы+мак >каймак сөзү келип чыккан”,⁴⁸ – деп түшүндүргөн.

Азыркы кезде мындай -мак мүчөсү кыргыз тилинде куймак, оймак, иймек, өрмөк сыяктуу сөздөрдү уюштурууда кеңири колдонулат. Экинчи мааниси, тайуу, көз тайгылган деген маанилерди туюндурат.

⁴⁷ Ошондо (Севортян Э.В.) –С. 58.

⁴⁸ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –16 б.

Göçe – сөзү чагатай тилинде: 1) ак жүгөрү таруусунан жасалган бир даам. 2) ак баш. 3) жол жана ыкма маанилерин туюндуруп, кыргыз тили менен мааниси бирдей. Маселен кыргыз тилинде түктөлгөн арпа же буудайдан жана акталган тааруудан кайнатып жасалган тамак көжө аталат. Талас говорунда андан тышкары кесмеден жасалган ушундай тамакты да *көжө* же *көйө* деп коёт. Бул *көжө*, *көйө* сөздөрү *көчө* сөзүнөн келип чыккан. Чагатай тилинде да **göçe aşı** сөзү кезигет. Анын мааниси акталган таруудан, күрүчтөн, арпадан, буудайдан, жүгөрүнүн данынан соккуга жанчып, сууга сүт кошуп бышырган суюк тамак. Демек, бул түрк элдеринде байыртан келе жаткан тамактын түрү. *Көчө* сөзү азыр унутулуп, историзмге айланып бара жатат. *Көчөнү* түктөлгөн арпа, буудай маанисинде мындан 30, 40 жыл мурда кыргызча жыл жаңырганда токчулуктун, молчулуктун жылы болсун деген тилек менен ар бир үй бышырып, көчөдөгү элдерге, коңшу-колоңдорго,

көпчүлүк үчүн бышырып, таркатышчу экен. Ал кезде көчө түктөп жатабыз деген сөз айтылчу. Көчө түктөө “арпа, буудайдын кабыгын кетирүү” дегенди билдирет, ал эми көчөнүн өзү ошол “түктөлгөн арпа же буудай” жана “ал кошулуп жасалган суюк тамак” дегенди билдирип, “көчө көжө” деп аталган.

Анын [й] тыбышына өзгөрүшүнөн Талас говорундагы *көйө* сөзү жаралып, ал жалаң гана көчөдөн жасалган тамак эмес, кесме кошулганын да билдире турган болуп, мааниси кеңип кеткен.

Kavudak – Бул сөз *куур+дак* бөлүктөрүнөн турат. Чагатай тилиндеги *каву* сөзү кыргыз тилинде созулма үндүүлөр жаралгандан кийин *кууру* этишине зат атооч жасоочу -дак мүчөсү уланып, *куурдак* сөзү жасалып, майга куурулган эт маанисин туюндурган. Кийин кыргыз тилинде мындай мүчө жалганып, *түй-түйдөк*, *быш-быштак*, *кекир-кекиртек* сыяктуу сөздөр жасалган.

Boğursak – ачыган камырдан төрт чарчы же сүйрүрөөк майда кесилип, майга бышырылган нан. Бул сөз *багыр+сак* формаларынан турат. Анын багыр уңгусу байыркы түркчө *йакры* “ич май” деген сөздөн алынып, ага *-сак (-сук)* мүчөсү жалганган.⁴⁹ Азыркы турция, азербайжан тилдеринде жана байыркы түрк тилдеринде *багарсук* же *багурсук* сөзү “ичеги-карын” дегенди билдирсе, кыпчак тобундагы жана сибирдик түрк тилинде “майга бышырылган тоголок же чарчы формадагы нан” дегенди билдирет. Байыркы түрктөр малдын ич майына бышырылган ич эттерди *йагырсук* аташы мүмкүн. Кийин анын ордуна майда камырды бышыра турган болгондо, эски аты жаңы нерсеге карата колдонула берген.

Сөздүн башындагы [й] тыбышы [б] тыбышына өтүүдөн байыркы *йакрусук* сөзүнөн *багрсук* сөзү келип чыккан. Кыргыз тилинде болсо созулма үндүү жаралган, *багырсук* сөзү

⁴⁹ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 238.

боорсок түрүнө келген. Ушундай тыбыштык өзгөрүүлөр *боорсок* сөзү *боор+сок* бөлүктөрүнөн турат деген пикирдин пайда болушуна негиз болгон.⁵⁰ Чындыгында *боорсок* ич май деген сөздөн келип чыккан, анын *боор* (багыр) сөзү менен эч байланышы жок.

Başak (машак): 1. буудай, арпа сыяктуу өсүмдүктөрдүн сабагына улай кеткен башы, оруп-жыйнап алгандан кийинки аңызда калган эгиндин башы. *Вафай* сөзү К.К.Юдахиндин⁵¹ сөздүгүндө да кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде *башак* формасында кездешери белгиленип, азыркы кыргыз тилиндеги «*машак*» мааниси менен бирдей экендиги айтылган. Ал эми айрым түркологдор *машак* сөзүн *маш+ак* бөлүктөрүнө ажыратып, анын *маш* уңгусун *баш* сөзүнүн башкы [б] тыбышы [м] тыбышына алмашкан түрү, -ак болсо

⁵⁰ Ошондо. (ДТС) –С. 663

⁵¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 87.

кичирейтүүчү маанидеги мүчө экендигин айтышкан.⁵² Севортяндын жеке пикиринде *машак* сөзү алгачкы *башак* сөзүнүн өзгөрүшүнөн келип чыкканы талашсыз, бирок ал *башак* сөзү *баш+ак* сөзүнөн куралбайт. Алгач *багаш* түрүндөгү бир сөз болгон, анын ортосундагы [г] тыбышы түшүп калышынан *бааш* сөзү жаралып, кийин ал кыска үндүү тыбыш менен айтылган *баш* түрүнө келген. Ал эми [г] жана [ш] тыбыштары метатезалануудан *башак* сөзү пайда болгон: *багаш, башак, машак*.⁵³

Жыйынтыктап айтканда, мындай мисалдардан дагы бир нечени келтирүүгө болот. Бирок ушул фактылардын өзү эле чагатай тилиндеги айрым сөздөрдүн байыркы турпаты, семантикасы кыргыз тили менен бирдей экендигинен кабар берет. Мунун себеби, кыргыз тили байыркы тилдердин катарына

⁵² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 90.

⁵³ Ошондо. (Севортян Э.В.) –С.87.

кирет. Түрк тилдеринин башаты кыргыз тили менен байланыштуу деген ойлордун тууралыгын бекемдейт. Андыктан ушул багытта азыркы кыргыз тилинин материалдарын тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелерин атайын изилдөөнүн объектисине алынуу зарыл деп ойлойбуз. Себеби ушунун өзү эле кыргыз элинин маданиятынын азыркысы менен өткөндөгүсүнүн ортосундагы реалдуу байланышты калыбына келтирет.

Пайдаланган адабияттар

- 1.«Азаттык» радиосу 2014-ж.
2. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 80.
3. Карасаев Х. Камус наама. – Бишкек, 1996. – 119 б.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. – 1031 б.
5. Kúnos I. «Šejx Sulejman Efendi's» Čagataj - Osmanisches Wörterbuch, KSz III, Вр. 1902.
6. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –44 б.
7. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –50 б.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –С. 8.

БАШКОРТ ТЕЛЕНДӘ ИНТЕРТЕКСТ БУЛАРАК КАТМАРЛЫ СИНТАКСИК БӨТӨН

ф.ф.к., доцент ВӘЛИЕВА Г.Д.

Текстың структур компоненты булып, катмарлы синтаксик бөтөн иҗәпләнә. Уға түбәндәге һызаттар хас:

1) ул, берзән артык һөйләмдәрзән тороп, бер нисә ябай һәм кушма һөйләмдәрзең берләшмәһен тәшкил итә;

2) катмарлы синтаксик бөтөн составындағы һөйләмдәр тематик яктан берләшкән булалар, йәғни уларзың үззәренең микротемаһы була, улар тамамланған уй-фекерзе аңлата һәм йөкмәткеләренең ябайлығы менән характерлана;

3) микротематик уртаклыктары булыуы һөзөмтәһендә катмарлы синтаксик бөтөн мәғәнәүи берзәмлек итеп кабул ителә, шуға күрәлә, текстың структур һәм мәғәнәүи бөтөнлөгөнә

зыян килтермәйенсә, уларзы текстан айырып алып булмай;

4) катмарлы синтаксик бөтөн «коммуникатив үзаллылыкка эйә», «кайһы бер оракта бәләкәй генә хикәйәгә якыная»;

5) катмарлы синтаксик бөтөндө тәшкил итеүсә һөйләмдәр, үз-ара мәғәнәүи бәйләнештә генә тормайынса, грамматик бәйләнешкә лә инәләр, уның составындағы һөйләмдәр үз-ара синтаксик бойондорукло булалар һәм бер бөтөнлектөң айырым киҗәге генә булып кабул ителәләр;

6) катмарлы синтаксик бөтөн составындағы һөйләмдәр фраза аша бәйләнеште барлыкка килтереүсә үзенсәлекле саралар ярҙамында ла бәйләнәләр, уларзың булуы катмарлы синтаксик бөтөндәрзе, ябай һәм кушма һөйләмдәр кеүек үк, үз аллы синтаксик берәмектәр рәтенә куя;

7) катмарлы синтаксик бөтөндөң шулай ук тамамлану интонацияһы була: бер катмарлы

синтаксик бөтөндөн икенсегенә күсеү интонация ярзамында ла белдерелә. Катмарлы синтаксик бөтөн – ул төрлө һөйләмдәрҙең теләһә ниндәй берләшмәһе түгел, ул үз-ара мәғәнәүи, грамматик, синтаксик мөнәсәбәттә тороусы айырым һөйләмдәрҙең берләшмәһе.

Уның составына ингән һөйләмдәр үз-ара логик-семантик һәм грамматик бәйләнештә була, композицион йәһәттән уның башланышы, уртаһы, аҙағы күрһәтәлә һәм уның айырым өлөштәренең бер йәки бер нисә һөйләмдән тора ала. Синтаксик үзенсәлектәре йәһәтенән карағанда катмарлы синтаксик бөтөндәргә түбәндәге билдәләр хас: а) уның составындағы айырым һөйләмдәр үз-ара билдәле бер бәйләнәү ысулдары, саралары ярзамында берләшәләр; б) уларға шулай ук билдәле бер контекстуаль субъектив модаль һызаттар ҙа хас була, йәғни, икенсе һүзҙәр менән әйткәндә, катмарлы синтаксик бөтөн составына инеүсә һөйләмдәр үз-ара механик бәйләнештә генә тормайынса,

телмәр авторының айырым һөйләмдәрҙән аңлашылған фекергә карата төрлө мөнәсәбәтен дә белдерәләр; в) улар шулай ук бер бөтөн ритмик-интонацион берҙәмлектә тәшкил итәләр. Ғәзәттә, катмарлы синтаксик бөтөндәр составындағы һөйләмдәр араһындағы паузалар айырым катмарлы синтаксик бөтөндәр араһындағы паузалар менән сағыштырғанда кыскараҡ булалар. Катмарлы синтаксик бөтөндөң ритмы уның составындағы айырым һөйләмдәрҙең синтаксик төҙөлөшөнә, шулай ук уларҙың үзенсәлекле семантик контекстуаль һызаттарына бәйле була. Катмарлы синтаксик бөтөн составындағы һөйләмдәрҙең төҙөлөшө лә композицион-тематик күзлектән алдағы һөйләмдәргә буйһоноулы була һәм ул һөйләмдәрҙегә һүзәрҙең килеү тәртибен дә билдәләй.

Шул алым менән бәйләнешле телмәрҙегә катмарлы синтаксик бөтөндөң структур төҙөлөшөндә үзенсәлекле композицион-тематик

строфа барлыкка килә. Бындай строфалар, фәзәттә, фекерзең башланыу, үстөреләү һәм тамамланыу өлөштөрөнән торалар. Был өлөштәр, мәғәнәүи һәм синтаксик берлекте тәмин итеп, берене икенсегән алмаштырмайынса, бөтә әйтелгән уй-фекерзең микротематик үстөрелешенә һығымта яһау булып хезмәт итәләр. Уй-фекерзең башланыу өлөшө катмарлы синтаксик бөтөндөң тәүге һөйләмәндә була, уның шулай ук йәнәш торған ике, өс һөйләмде тәшкил итеүе лә ихтимал һәм ул строфаның төзөлөшөндә мөһим роль уйнай. Беренсе һөйләм хәбәр итеүзе башлап ебәрә һәм фекер яңылығы була, шунлыктан унан һуң килеүсе һөйләмдәрзәге һүззәрзең килеү тәртибе лә уға мөнәсәбәтле үзгәрә. Телмәр ситуацияһына, контекстка ярашлы артабанғы һөйләмдәр детерминатив эйәрсән киҫәктәр менән дә, хәбәр менән дә башланып китә алалар. Тимәк, катмарлы синтаксик бөтөнлөктөң тәүге һөйләме – башланғысы бөтә строфаның синтаксик ойшторолошон барлыкка

килтерә һәм уның составындағы калған һөйләмдәр менән сағыштырғанда был синтаксик конструкцияның мәғәнәүи грамматик үзаллылығы көслөрәк була, сөнки артабанғы һөйләмдәр был конструкциянан аңлашылған уй-фекерҙең динамикаһын, уның үстөрөлөшөн белдерәләр. Мәсәлән: *Күптән, бик күптән булған вакиға был. Ул сакта әле безҙең ата-бабалар күсмә тормошта йәшәгән. Йәйләп йөрөп, хатта оло диңгез ярҙарына хәтле барып сыға торған булған улар. Дөрөс, өйөр-өйөр йылкы көтөп, икһез-сикһез урмандар, далалар гизеп, йәйләп йәшәү бәхетә һәр кемгә лә тигез теймәгән. Ярлыға, әлбиттә, өйөрөләп йылкы ла, турһыклап кымыз за, аҡ тирмәләр зә әләкмәгән...* (З.Биишева).

Катмарлы синтаксик бөтөнлөктәрҙең сиктәрән билдәләгәндә уларҙың сағыштырмаса фекер үзаллылығына әйә булуына, микротеманың тамамланғанлығына иғтибар итергә кәрәк була. Бер микротематик фекерҙән икенсәһенә күсеш күзәтелгәндә үзенсәлекле

башланғысы, үстөрелеше һәм тамамланғанлығы булған, синтаксик яктан ойошкан яңы строфа барлыкка килә. Шунлыктан строфа эсендәге һөйләмдәрҙе контекстан айырып карағанда улар тулы тамамланған фекерҙе аңлата алмайҙар. Телмәрҙә уй-фекерҙең дауамы, уның үстөрелеше тик үзенең һуңында килгән һөйләмдәрҙә генә тулыһынса асыклана. Шундың һөҙөмтәһендә үзаллылыкка эйә була алған һөйләмдәрҙә тик аралашыу процесында контекстағына үзәренең семантик бизәктәрен тулы асып бирәләр.

Шулай булғас, катмарлы синтаксик бөтөнлөк составындағы беренсе һөйләмгә – икенсәһе, ә икенсәһенә өсөнсөһө билдәле бер ысулдар, саралар ярҙамында бәйләнергә тейеш була.

Катмарлы синтаксик бөтөнлөктә барлыкка килтереүсә һөйләмдәр телмәрҙә үтәгән функциялары буйынса берҙәй түгелдәр. Беренсе, йәғни бөтөнлөктә башлаусы һөйләмдәрҙең мәғәнәүи һәм структур үзаллылығы көсһөҙөрөк

була, уларзың составында алдағы, шулай ук унан һуң килеүсе контекст менән бәйләүсе формаль саралар була. Бөтөнлектө тамамлаусы һөйләм алдағы синтаксик конструкцияларҙан төҙөлөшө менән дә, функцияһы менән дә айырыла, ул дөйөмләштерелә, һығымтаны аңлата. Уның составында катмарлы синтаксик бөтөндөң аҙағын ойштороусы махсус тел саралары – теркәүестәр, бәйләүестәр, инеш һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр кулланыла, улар алда әйтелгән уй-фекерҙе йомғаҡларға ярҙам итә, шулай ук һөйләмдәге һүҙҙәрҙең килеү тәртибе, үзенсәлекле һөйләм типтары, вақыт, модаллек мөнәсәбәттәре лә шул ук вазифаны үтәүгә булышлык итә. Катмарлы синтаксик бөтөн эсендәге һөйләмдәр араһындағы үз-ара мәғәнәүи бәйләнеште тағы ла шунан күреп була: бер-бер артлы, эзмә-эз килеүсе һөйләмдәр алдағы конструкцияларҙың дауамы буларак кабул ителә, шунлыктан уларҙы йыш кына тезмә йәки эйәртеүле кушма һөйләм итеп ойшторорға була. Айырым катмарлы синтаксик

бөтөндөр араһында бындай тығыз бәйләнеш була алмай, шуға күрә лә алда килеүсә катмарлы синтаксик бөтөндөң азақкы һөйләмен унан һуң килеүсә катмарлы синтаксик бөтөндөң тәүге һөйләме менән берләштереп, кушма һөйләм ойоштороу мөмкин түгел, сөнки улар араһында эйәртеү мөнәсәбәте барлыкка килә алмай. Был һөйләмдәр араһындағы мәғәнә мөнәсәбәтенең көсһөзләнеүе катмарлы синтаксик бөтөндәрҙең сиген күрһәтеүсә сара буларак кабул ителә.

Яңы катмарлы синтаксик бөтөндө башлаусы тәүге һөйләмдең тематик мәғәнәүи үзаллылығы, ойошторолошо, лексик тулылығы, синтаксик структураһы катмарлы синтаксик бөтөнлөк эсендәге башка һөйләмдәр менән сағыштырғандан да көслөрәк була. Был һөйләмдәрҙә мәғәнәһе текстың алдағы катмарлы синтаксик бөтөнлөктә асыкланған һүзҙәр – алмаштар, рәүештәр, мөнәсәбәт һүзҙәр, сифаттар, һандар булмай. Шунлыктан тәүге катмарлы синтаксик бөтөнлөктөң һуңғы һөйләме менән

унан һуң килеүсе катмарлы синтаксик бөтөнлөктөң тәүге һөйләмә араһындағы мәғәнә бәйләнеше йомшара, сөнки уларҙы контекст менән бәйләүсе формаль күрһәткестәр булмай, бындай һөйләмдәр составы буйынса һәр ваҡыт тулы була, шуға күрә уларҙың йөкмәткеһе алдағы һөйләмдәрҙән башка ла аңлашыла.

Катмарлы синтаксик бөтөнлөктөң тәүге һөйләмә, ғәзәттә, яңы абзацты башлап ебәрә, ләкин уның менән айырым абзац сиге һәр ваҡытта ла тап килмәскә мөмкин, сөнки автор әйтергә теләгән фекерҙең үзенсәлегенә ярашлы айырым катмарлы синтаксик бөтөнлөк кенә түгел, уның составындағы һәр бер һөйләм дә яңы абзацты барлыҡка килтерә ала, шуға күрә катмарлы синтаксик бөтөнлөк бер йәки бер нисә абзацтан да тора ала.

Мәғәлән: Ниндәйҙер көс Исламды алға этте. Ошо минутта ул Кабак тауына күтәрелергә қарар итте.

Шунда кояш сыжканын каршылаясак. Кырк беренсе йылдың һабан туйы эззәренән йөрөйәсәк. Йәшлек таңында беренсе кабат һәм мәңгелеккә яраткан мөхәббәт бүләк иткән ул көндөң һәр сәғәтен күңеләнән берәмтекләп тергезеп сығасак. Йөрәген һулкылдатып кысқан, аңлайышың бушлыктан иңке-миңке килеп, талсыжкан тәнненең карышыуын көс менән еңеп, ауыл артындағы яр астынан Ислам Кабак тауына табан атланы. (Т.Килмөхәмәтов)

Текстың структур элементтары булып шулай ук инеш һәм йомғаклау өлөштәре һанала. Инеш өлөштә текстиң төп фекеренә иғтибар йүнәлтелә, шунлыктан унда иғтибарзы йәлеп итеүсә экспрессив бизәкле һүззәр, атама һөйләмдәр, өндәш һүззәр кулланыла. Йомғаклау өлөшөндә әйтелгән фекергә һығымта яһала, текстиң башы менән аҙағы бәйләнә, шул сәбәпле текст логик эзмә-эзлелеккә, структур төзөклөккә һәм тамамланғанлыкка эйә була.

Йомғаклап, шуны әйтергә кәрәк: тексттың төп структур компоненттары булған уның башы, инеш өлөшө, катмарлы синтаксик бөтөнлөктәр, йомғаклау өлөшө һанала. Улар һәр конкрет тексттың композицион-структур үзенсәлектәрен тәшкил итә һәм, авторзың уй-фекерзе әйтеү максатынан сығып, төрлөсә ойошторола, текста йә тулыһынса, йә өлөшлөтә сағылыш таба.

Әҙәбиәт

- 1) Нечаева О.А. Функционально-смысловые типы речи. – Улан-Удэ: Бурятское книжн. изд-во, 1974. – 136 с.
- 2) Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
- 3) Закирьянов К.З. Текст как основной дидактический материал на уроках русского языка в башкирской школе: Пособие для учителя. – Уфа: БИРО, 2000. – 94 с.
- 4) Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). – М.: Высшая школа, 1991. – 182 с.

- 5) Тикеев Д.С. Башкорт теленең синтаксик төзөлөшөн өйрәнеү. – Өфө: Китап, 1996. – 144 б.
- 6) Искужина Ф.С. Текст и средства его организации в современном башкирском языке (на материале произведений художественной литературы). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2000. – 24 с.
- 7) Тикеев Д.С., Вәлиева Г.Д. Башкорт телендә текст структураһы һәм семантикаһы. – Өфө: Ғилем, 2002. – 176 б.
- 8) Искужина Ф.С., Вәлиева Г.Д. Башкорт телендә текст теорияһы һәм методикаһы. – Өфө: Зәйнәб Биешева исемендәге «Китап» нәшриәте, 2011. – 168 б.

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ОРТО КЫЛЫМДАГЫ
ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ
(АКАДЕМИК Т. СЫДЫКБЕКОВДУН
ПИКИРЛЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ)**

Джумаева Ж.Т. улук окутуучу

XI кылымда жашап өткөн байыркы түрк элдеринин орток мурастарынын эң мыкты үлгүлөрүнүн сап башында окумуштуу түрколог Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана Жусуп Баласагындын «Кут алчуу билим» дастаны турат. Бүгүнкү күнгө чейин илимде бул эмгектердин жаралышы, авторлордун автобиографиялык маалыматтары, алар жараткан эмгектердин түрк урууларынын кимисине көбүрөөк жакын экендигин ар тараптан иликтеген илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги буга чейин түрк, өзбек, уйгур, казак, орус тилдерине которулуп, басылып чыккан.

Тилекке каршы бул улуу мурастын кыргыз тилине которулуп, аны ар тараптан изилдөө иштери башка түрк тилдүү элдерге караганда алда канча артта калгандыгы белгилүү. Түркологияда аталган эмгекке арналган эң алгачкы илимий изилдөөлөр В.В. Бартолд, А.Н. Бернштам, А.Н. Кононов, С.Г. Кляшторный, Х. Хасанов, Х. Байрамов, Й. Велиев, З. Ауэзоваларга таандык. Ал эми кыргыз окумуштууларынын арасынан К. Артыкбаев, Ө. Караев, Б. Орузбаевалар бул мурасты изилдөөнү колго алып, алгачкы илимий эмгектерин жарыялашкан. Белгилүү илимпоздордун катарында жазуучу, академик Т. Сыдыкбеков да илимий макалалары менен кызуу талкууга катышып, өз алдынча изилдөө жүргүзгөн.

“Дивани лугат ит-түрктүн” мазмунун изилдөөгө арналган алгачкы эмгектердин багыты орто кылымдагы аалым Махмуд Кашгаринин түзгөн сөздүгүн окурмандарга тааныштыруу максатын көздөгөн. Махмуд Кашгаринин

эмгегине кайрылган ар бир изилдөөчү сөздүктөгү тилдик фактылардын азыркы түрк тилдерине кандай катыштыгы бар экендигин аныктоого, далилдөөгө аракет жасаган. Натыйжада, Махмуд Кашгаринин «Диванына» тете улуу мурас Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны түрк тилдүү элдердин кимисине таандык деген талаш маселеленин тегерегинде 60-жылдардын аягында «Кыргызстан маданияты» журналында кызуу талкуулар уюштурулган. Талкууга ошол мезгилдеги бир топ тилчилер, тарыхчылар, адабиятчылар катышып, өз пикирлерин айтышкан. Алардын бири кыргыз адабиятынын тарыхын кеңири планда иликтөөгө алган профессор К. Артыкбаевдин «Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак» аттуу макаласында (Кыргызстан маданияты, 1967, 1-январь) «Орто кылымдагы Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен кыргыз элине көбүрөөк таандык», - деген

пикирин айткан. Бул макаладан кийин «орток адабий мурас» деген маселе көңүл борборунда болуп, андан ары изилденишине, кызуу талаш-тартыштын жаралышына жол ачылган. Арийне, бул макалалан кийин эки башка көз караштагы кайчы пикирлерди туюндурган макалалар жарыялангандыгы белгилүү. Алардын катарында К. Артыкбаевдин пикирин колдогондор: тарыхчы Ө. Караев, З. Белекова; жазуучу Т. Сыдыкбеков, адабиятчы Ж. Таштемиров, ал эми экинчи катардагы авторлор философ Б. Аманалиев, тилчи окумуштуу Э. Абдулдаев, Т. Назаралиевдер жогорудагыларга кайчы пикирин айтып чыгышкан. Бул талаш-тартыштын кыскача мазмунуна кайрылсак, мисалы, тилчи Э. Абдулдаев «Орток адабий мурас тууралуу» аттуу макаласында (Кыргызстан маданияты, 1967-жыл, 10-февраль) К. Артыкбаевдин пикирине каршы: «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны түрк элдерине таандык орток мурас эмес, ал уйгур элине гана тиешелүү эстелик болуп

саналат» - деген жыйынтыкка келсе, жазуучу Т. Сыдыкбеков «Ата мурасы жөнүндө сөз» (Кыргызстан маданияты, 1967, №25) аттуу макаласында: «...«Девони лугат ит-түрк», не «Кутадгу билиг» сыяктуу мындан тогуз кылым мурда жаралган мурастар жөнүндө сөз козгогон мезгилде, ал мурастардын тилин бүгүнкү кыргыз тили менен салыштыра коюп, «мына окшобойт, түшүнүксүз» - дей салыш барктуу, маанилүү жана жооптуу ишке тек ат үстүнөн карагандык болор. Арийне ар бир тил өсүп-өнүгүп, жаңырып, байып, өзгөрүп турат» - деп жазат. Ал эми Ала-Тоо журналына жарыяланган «Тарых жана «Манас»(1968-жыл, №11) аттуу көлөмдүү макаласында бул пикирине дагы бир ирет кайрылып, «түрк элдеринен кыргыз, кыпчак, чигил, ягма сыяктуу элдер таза түркчө сүйлөшөт» -деп, Махмуд Кашгари өзү аныктайт. Ошого таянып, жазуу байыркы тилибизде жазылган деп айта алабыз. <...> Айрым жолдоштор үстүрт болжогондой: «Таштагы жазуу жазуу болмок

беле?!», не: «кыргыз тилине эмнеси окшойт?!», не: «Бул уйгур тили, биз кыргыз...» дей берсек, баарындан мурда таң аткычакты бир дөбөнү айлана берген Ымакеңдин акбалында өзүбүздөн өзүбүз адашабыз?!» - деп, ошол учурдагы тескери пикирлерге кескин жооп айтат.

Жогорудагыдай талаш маселелердин катарында «Дивандын» тилдик өзгөчөлүктөрүн тыбыштык, грамматикалык, лексикалык өңүттөн изилдөө иштери да өзүнөн-өзү талап кылына баштаган. Буга далил катары аталган эмгекти кыргыз тилине которуу маселесин алгачкылардан болуп колго алган профессор Т. Ахматовдун сөзүн келтирип көрөлү: «Диван» - XI кылымдагы баа жеткис эстелик. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кезде тилибизде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын архитиптерин калыбына келтирип, тилибиздеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү, айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз» - дейт. [4:6].

Тилчи окумуштуу Т. Ахматовдун баштаган эмгеги тилекке каршы өз колу менен аягына чыкпай калып, кийинчерээк өзүнүн шакирттери И. Абдувалиев, М. Толубаев, А. Оморов, И. Султаналиевдер тарабынан кыргызчаланып, 2013-жылы жарык көрдү.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү сөздөр, алардын жасалышы, тутуму маселелерин изилдөөгө алган окумуштуу И. Абдувалиев: “Махмуд Кашгари атайын грамматика же сөз жасоо боюнча изилдөө жазбаганы менен чогултулган сөздөрдүн маанилерин ачып берээрде алардын тутумдук түзүлүшүнүн ролу чоң экендигин баамдаган. Бул анын билими терең лингвист экенинен кабар берет ”, - дейт[1:82]. Махмуд Кашгаринин келтирген мисалдарында: - **т:** **качут** (*кырг.качкын*); - **ш:** **билиш** (*кырг.тааныш*); -**г (-гы):** **арыг** (*кырг.аруу*), **куруг** (*кыргы.кургак*); -**л:** **таргыл**; -**м:** **йазым** (*кырг. жайым*) ж.б. сыяктуу лингвистикалык каражаттарды “ариптер” деп атап беришин, ал

курандылар катары эсептейт. Андан сырткары И. Абдувалиев Махмуд Кашгаринин этиштин өткөн чагын уюштуруучу – *ды* формасынын реестрге түшүрүп сөздүккө киргизишин чоң табылга катары баалайт. Анткени, түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү өтө татаал, өтө опурталдуу маселе. Азыркы кезге дейре этиштик негиздерди түрдүү сөздүктөрдүн реестрине киргизүүдө түрк тилдеринин ар биринде ар башкача көз караштар өкүм сүрүп келет.

Акыркы он жылдыктын аралыгында Махмуд Кашгаринин «Диванына» жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастандарынын тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алган бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, монографиялык эмгектер жазылды. Алардын катарында Д. Саттаркуловдун «Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили» (Бишкек - 2002) деген аталыштагы эмгегинде «Дивандын» тили кыргыз тилине салыштыруу

менен андагы кыргыз тилине тикеден-тике сөздөрдү аныктап, сөздүктөгү сөздөрдүн тыбыштык системасы, лексикасы кеңири изилдөөгө алынат. Андан сырткары «Дивандын» жаралышы, аны которуу иштеринин жүрүшү, ошондой эле андагы кездешкен зат атооч сөздөрдүн берилиши сыяктуу маанилүү маселер камтылган И. Султаналиевдин «Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түркү» жана азыркы кыргыз тили» (Бишкек-2011) аттуу илимий эмгегин атоого болот.

Ал эми Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанына арналган илимий изилдөөлөрдүн катарына Г. Абдразакованын «Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулу» (Бишкек - 2010) деп аталган илимий эмгекти кошууга болот. Бул эмгекте Жусуп Баласагындын дастанынын тексти негизги изилдөө объектиси катары алынып, анын

текстологиялык негиздери тыкыр изилдөө алынат.

Аталган илимий эмгектердин ичинен Д. Саттаркуловдун илимий көз караштары жазуучу Т. Сыдыкбековдун пикирлери менен жакын келерин байкоого болот. Д. Саттаркулов: «Диван» кандайдыр бир деңгээлде диалектологиялык сөздүк катары XI кылымдагы 20дан ашык түрк урууларынын тилдик материалдарын камтыган. Ошондуктан бир эле сөз уруулук тилдерде түрдүүчө тыбыштык формада айтылышы мүмкүн. Буга далил катары Махмуд Кашгари бир нече сөздүн алдына (кыпчак, чигил, кенде, ж.б.) кайсы уруулардын тилине тиешелүү экендигин белгилеп кеткен учурлар бар. Бирок мындай белги системалуу түрдө берилген эмес» [5:16] – десе, Т. Сыдыкбековдун пикиринде бул тыбыштык өзгөрүүлөр конкреттүү сөздөр менен далилденет. Тактап айтканда, «угуму, айтылышы, ыргагы өзгөрүп, «чоочун» тартканы менен өзөгү биздин тилге айкаш келген, өзүнүн байыркы

тегин таанытып турган» сөздөр өтө арбын экенин айтып, маселен, *ува – ооба, арра – заара, ич сөз – сыр, ички сөз, ок йылан – ок жылан, үгит-насыят - үгүт насыят, билги - билерман, акылман...* деген сөздөрдү түз эле «Дивандан» бөлүп көрсөтүп, «байыркы түрк сөздөрүн араб, не эски уйгур тамгалары менен жазган кезде, сөздүн айтылыш ыргагы жазууда чатышып, өзгөрүлүп калышы да ыктымал» [7:70] – деген оюн айтат.

Махмуд Кашгари өзүнүн «Диванында» берилген сөздөрдүн маанисин жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн элдик оозеки чыгармачылыктын айрым үлгүлөрүн, макал-лакап, уламыштарды мисал келтиргени белгилүү. Ал тургай айрым окумуштуулар «Диванда» кездешкен макал-лакаптар үчүн өзүнчө эмгек (М. Толубаев, С. Каратаева. «Махмуд Кашгаринин» «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар, Б.: 2010) жаратканы да маалым. Т. Сыдыкбеков сөздүктө кездешкен **«Кузгундуку жыгач башында, бөрүнүкү орток»** деген макал

бүгүнкү кыргыз тилинде «**Кузгундуку куу жыгачтын башында, бөрүнүкү тең орток**» вариантында колдонулуп, мындагы «**тең, куу**» сөздөрүнүн көркөмдүк боек берүү максатында кошулган болуу керек деген пикирин айтат. Ал тургай бул макалдын катарында сөздүктө учураган «**Эринчээкке эшик - арт**» макалынын курамындагы «арт» сөзүнүн семантикалык маанисин:

- Эринчээкке эшик арт, эринчээк болбо балам! – дечү энем.

- Эшик артың эмне, эне? – десем.

- Арт - ашуу. Эринчээк кишиге эшик ачып чыгуу ашуу ашкандай көрүнөт, - дээр эле энем» [7:54] – деген эне-баланын диалогу менен түшүндүрөт да, «Көп жыл мурда сабатсыз энемдин оозунан уккан ушул макалдарды мен кийин Махмуд Кашгаринин китебинен окудум. Албетте, бул макалдар китепте байыркы тилибизде айтылат. Эч айырма жок», - деп эскерет.

Тилдердин табийгый өзгөрүү, өсүп-өнүгүү тенденциясын эске алуу менен байыркы түрк жазма эстеликтеринин тили, «Улуу сөздүн», Махмуд Кашгаринин «Диваны» жеке маани жагынан гана эмес, сөз түзүлүшү жагынан да өтө жакын экендигин белгилеп, булардагы айырма болгону «байыркы эстеликтердин тили так, кыска» баяндалса, экинчилеринде кездешкен сөздөр «бир аз кооздолуп» берилет деген пикирин айтат [7:55]. Т. Сыдыкбековдун бул пикирине жакын көз карашты «Кутадгу билиг» дастанынын тилдик өзгөчөлүгүн изилдөөгө алган окумуштуулар Ү. Асаналиев, К. Ашыралиевдердин («Кутадгу билиг» эстелигинен тилдик өзгөчөлүктөрү. Ү. Асаналиев, К. Ашыралиев. Ф.: Илим, 1965) эмгегинен кездештирүүгө болот. Анда мындай деп жазылат: «Кутадгу билигде» Орхон-Енисей эстеликтеринде учураган көп сөздөрдүн кайталангандыгын көрөбүз. Мисалы, Орхон-Енисей жазууларындагы «теңри» сөзү «Кутадгу билигде» да *теңри* формасында учурайт.

Бул сөз байыркы жазмаларда да жана азыркы кыргыз тилинде да ошол эле семантикалык маанисин сактайт» [3:36]. Окумуштуулар бул пикирин андан ары Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кездешкен *отыз, оглан, алты, сарыг, көк, илгери, эр, өзим, киши, ат (өз атым), күн, түн, калмыш (калган)* деген сөздөрдү тизмектеп көрсөтүп, бул сөздөрдүн «Кутадгу билиг» дастанында куду ушундай формада кездешерин, ал тургай зат, сын, сан, ат атоочтор азыркы түрк тилдеринде ошол баштапкы маанисин бузбай сактап, активдүү колдонуларын белгилешет [3:37]. Окумуштуулардын бул пикири менен Т. Сыдыкбековдун «Азыркы жандуу сөздөрдүн маанисин так баамдап, ошол байыркы «Кутадгу билигдин» тилине салыштырсак, анын теги бир экендиги байкалат! Маселен, кыргызда «Кут түштү» деген кеп бар. Кут – бакыт, мээрим, жыргал. Кут куттуу болсун деген ишеним бар. «Көптү билген билик» деген макал да бар. Ошентип кут түшүү - эң чоң бакыт, билик – билим.

Ушундан кийин мен «Кутадгу биликти» азыркы тилибизде «Бакыт – мээрим, жыргал берүүчү илим» деймин!» [7:71] деген ою менен дал келгенин байкоого болот.

Жогорудагы тилчи окумуштуулардын илимий көз караштары менен жазуучу Т. Сыдыкбековдун жеке изилдөөлөрүн салыштыруу арылуу аны кыргыз адабиятынын профессионалы катары гана эмес, кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү масалелерде илимий байкоолорду жүргүзгөн түрколог катары да таанууга болот.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. – Б., 2012.
2. Абдразакова Г. «Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулу». – Бишкек, 2010.
3. Асаналиев Ү., Ашыралиев К. «Кутадгу билиг» эстелигинен тилдик өзгөчөлүктөрү. Ф.: Илим, 1965.
4. Ахматов Т. Кашкарлык Махмуддун «Диван лугат ит-түрк» - түрк тилдеринин сөздүгү жана кыргыз тили. Китепте: Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. Б.: 2001.
5. Саттаркулов Д. «Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили». Диссертация. -Бишкек – 2002.
6. Султаналиев И. «Дивани лугат ит-түркү» жана азыркы кыргыз тили». -Бишкек-2011.
7. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары: Публицистикалар жана адабий макалалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

